

Сергій Водотика

**РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ:
СПРОБА КОНЦЕПТУАЛЬНОГО
ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ**

Загальновідомо, що сучасна регіональна історія України являє собою міждисциплінарний науковий напрям комплексного вивчення соціально-економічних, соціокультурних та інших процесів у регіональному вимірі. У фокусі її уваги – економічна й демографічна ситуація в регіонах, індивідуальна й групова, соціальна й географічна мобільність населення, локальні політичні структури й культурні уподобання¹. Утім, майже нерозробленою лишається проблематика впливу на ритми соціального життя параметрів військової організації на різних історичних етапах.

Перебіг подій в Криму і на Донбасі після усунення В.Януковича від влади засвідчує, що питання регіонального виміру військових (і ширше військово-політичних) подій залишаються актуальними і навіть визначальними для України. Очевидно, що історики мають адекватно відреагувати на ці виклики.

Зауважимо, що перші наслідки таких підходів на прикладі Слов'яносербії вже оприлюднені². Мова йде про комплексне використання історико-правових, історико-географічних, воєнно-історичних та інших підходів в координатах теорії фронтиру до вивчення історії Слов'яносербії як адміністративно-територіальної та воєнно-політичної одиниці іррегулярних гусарських полків з рисами автономії, що являла собою воєнно-колонізаційну історико-географічну область із комплексом регіональних відмінностей. Застосування методологічного принципу додатковості дозволило поєднати регіональні та військові підходи і мало наслідком уточнення хронології існування Слов'яносербії, визначення її ролі у формуванні кавалерії Російської імперії, колонізації та господарському освоєнні краю, становленні специфіки цієї частини Донбасу.

Отже, військові фактори були визначальними в історії Слов'яносербії. Але їхня дія суттєво коригувалася іншими чинниками – істо-

---

¹ *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика. Навчальний посібник. – К., 2014. – С. 241.

² *Водотика Т.С., Савенок Л.А.* Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики // *Регіональна історія України.* – Вип.4. – К., 2011. – С.81-96.

ричними традиціями, географічним положенням, етнічним складом населення, взаємодією носіїв європейських (іноземні колоністи) та українських (селяни і козаки) ідентичностей тощо. Своєрідність і навіть унікальність цим процесам надавав цивілізаційний вимір. Окремі регіони України знаходились в межах не лише різних державних утворень, але й різних цивілізацій.

Військова історія є дієвим чинником вивчення особливостей цих цивілізацій. Йдеться про характер комплектування, навчання (вишкіл), організацію, управління, характер ведення бойових дій і т. п., причому військовий потенціал відображає історичну спроможність як держав, так і цивілізації. В цьому сенсі збройні сили є концентрованим та узагальнюючим концептом, оскільки вони безпосередньо залежать від рівня соціально-економічного розвитку, соціальної структури і т. п., що свого часу блискуче довів Ф.Енгельс³. Для прикладу візьмемо способи комплектування, виходячи з того, що світові тенденції в цій сфері нагадують спіраль, що звужується (якщо вести мову про питому вагу мобілізованого населення).

У давньосхідних деспотіях до війська рекрутувались представники знаті, пануючого етносу, військові контингенти підкорених племен і т. п., причому всі вони проходили умовний військовий вишкіл. З урахуванням якості людського матеріалу це було не військо, а скоріше озброєний натовп. Не можна не згадати в цьому сенсі порівняння Наполеона щодо регулярних французьких кірасирів (далеко не кращих кавалеристів) та регулярних мамлюків (індивідуально добрих вояків на добрих конях): два мамлюки безумовно переважали трьох кірасирів; 100 кірасирів були рівні 100 мамлюкам, 300 кірасир здебільшого перемагали 300 мамлюків, а 1000 кірасир завжди розбивали 1500 мамлюків⁴. Східна піхота була ще гірша. Численні допоміжні загони, що являли собою напівозброєну юрбу, справи не зараджували.

Отже, при аналізі військових формувань скіфів, Кримського ханства, Оттоманської Порти і т. п. слід враховувати насамперед особливості їх комплектування. Це стосується і козацького війська – очевидно, що певна ідеалізація військової історії козацтва заважає об'єктивній реконструкції історії. Достатньо згадати кампанії війська Б.Хмельницького⁵. Міліцейський по суті спосіб комплектування (не плутати з радянською міліцією) істотно впливав на життя всіх кочівників південноукраїнських степів – від скіфів до ногайців включно. Потреби створення боєздатних збройних сил, передусім

³ Див. хрестоматійні статті Ф.Енгельса для «New American Cyclopedia» «Армія», «Артилерія», «Кавалерія», «Піхота», «Військово-морський флот» та інші // *Энгельс Ф. Армия* // К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. 2 изд. – Т.14. – М., 1959. – С.5-50.

⁴ *Бонапарт Н. Египетский поход.* – С.-Петербург, 2007. – С.81.

⁵ *Брикс Г. О.-Р. История конницы* (примечание к «Истории конницы» Денисона). – М., 2001. – С.74-148.

проблеми комплектування, впливали фактично на всі аспекти значної частини державних утворень на території України – від давньогрецьких полісів до радянської України.

Потреба у швидкій мобілізації фізично здорових, готових до бою зі своєю зброєю, морально підготовлених до майже миттєвого захисту чоловіків зумовлювала ряд особливостей соціально-економічного і політичного устрою давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Фактично це були общини воїнів-землеробів. Необхідність їх самозабезпечення дорогим військовим спорядженням обумовлювала землеустрій, особливості античної форми приватної власності, економічної підтримки дрібних господарств. Воєнні потреби визначали специфіку навчання і виховання; встановлення принципів соціальної справедливості та своєрідне трактування питань шлюбу і кохання були зумовлені необхідністю забезпечити згуртованість військових підрозділів на полі бою. Навіть антична демократія багато в чому забезпечувалась наявністю зброї в домівках громадян, бо інакше було неможливо швидко зосередити війська для відсічі зовнішній агресії чи антидержавним виступам всередині країни.

Отже, військовий фактор був визначальним не лише для політичної, але й передусім для соціально-економічної історії регіонів давньогрецької колонізації. Йдеться про соціально-правову структуру, землеустрій і земельну власність, виховання, державно-правовий устрій, аж до сімейно-шлюбних стосунків включно⁶.

Зазначимо, що такий, у значній мірі воєнно-мобілізаційний, характер економіки, соціальних відносин і політичного устрою був однією з причин виникнення, розквіту і занепаду античних держав Північного Причорномор'я. Цей потенціал реалізувався протягом майже тисячі років. У наступні часи цей досвід неодноразово намагалися повторити з перемінним успіхом різні державні утворення щодо окремих регіонів, причому в міру прискорення історичного часу негативні й навіть руйнівні наслідки такого варіанту суспільного розвитку проявлялись значно скоріше.

У даному контексті ще раз наголосимо, що суто воєнні аспекти в історії регіонів завжди корегуються багатьма іншими чинниками – економічними, технічними, соціальними і т. п. у координатах соціального часу. Ігнорування комплексності призводить до сумних наслідків для влади, суспільства і частини дослідників. Прикладом може бути історія військових поселень Російської імперії у 1817-1857 рр., коли на території Харківської, Катеринославської, Херсонської, Київської та Подільської губерній розміщувались поселенські полки легкої (улани, гусари), середньої або тактичної (драгуни) і важкої (кірасири) кавалерії. Так, за Олександра I було 8 кірасирських і 12 уланських поселенських полків у

⁶ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.). – Харків., 2006.

складі близько 300 сіл і 300 тис. державних селян, а 1850 р. на становищі військових поселенців перебувало 645 тис. селян⁷. Військово-поселенські частини фактично існували в усі часи Російської імперії, але не випадково саме в період правління Олександра I і Миколи I досягли небаченого поширення. У літературі щодо воєнних поселень цілком слушно аналізуються фінансові причини поширення (необхідність забезпечити величезну армію, мати значні військові резерви) цього явища, нестерпне становище поселенців та їх бунти, соціально-економічна неефективність праці поселенців та діяльності бюрократичних імперських структур. Нерідко акцент робиться на неможливості у феодально-кріпацькій імперії запровадити загальну військову повинність. Значно рідше вказується на те, що в українських губерніях воєнні поселення існували в регіонах з давніми традиціями козацтва (слобідського, бузького, запорозького) чи попередніх воєнно-поселенських структур (Нова Сербія, Новослобідський козацький полк), причому в часи війн з Наполеоном I у цих місцевостях успішно пройшло формування численних іррегулярних козацьких формувань, а Дунайське (Новоросійське) козацьке військо пережило воєнні поселення на 11 років (до 1868 р.).

Між тим, причина краху військових поселень передусім криється в особливостях поступу військової справи у другій половині XIX ст. Професіоналізм поселенця, враховуючи повне переозброєння армій нарізною зброєю та відповідні зміни у тактиці, оперативному мистецтві та стратегії, не відповідав новим вимогам. Численні козацькі війська Російської імперії, що збереглися до кінця її існування, виконували не стільки воєнні, скільки воєнно-політичні функції.

Від княжих часів на Русі, як і в середньовічній Західній Європі, професійна армія формувалася з дружинників феодалів, для озброєння, спорядження і навчання яких були потрібні значні суми. Ці кошти мало забезпечити залежне селянство. Українське козацтво у значній мірі також являло собою професійне військо, якому з часом все важче давалось сполучати ведення господарства з військовою справою. Не вдаючись у більш детальний історичний екскурс, наголосимо, що Російська імперія до військової реформи 1874 р. через кріпацтво і рекрутчину мала у мирний час завелику армію, а у воєнний – замалу. У часи війни з наполеонівською Францією і Кримської війни уряд, попри побоювання надати зброю в руки селян, був змушений вдатись до створення ополчення для швидкого збільшення чисельності збройних сил. До речі, розглядати останнє як суто патріотичний феномен не варто (саме така однозначна оцінка до сьогодні трапляється у краєзнавчих публікаціях). Організатори, спонсори та учасники ополченських формувань переслідували ряд економічних та соціально-політичних, в т. ч. патріотичних цілей, і останні не завжди домінували.

⁷ Брукс Г. О.-Р. История конницы. – С. 236.

Тенденція до професіоналізації домінує у поступі воєнної справи. Це пояснюється ускладненням військової техніки, різким збільшенням її вартості, високими вимогами до бійців та командирів тощо. Використання в окремих регіонах у певні часи парамілітарних (ополченських) структур диктувалося, як правило, форс-мажорними обставинами за умов неспроможності збройних сил забезпечити оборону країни. До того ж суто військова ефективність їх діяльності нерідко є перебільшеною, не говорячи вже про невиправдані втрати. Так, вже у 1812 р. українське ополчення, що сягало 70 тис. чоловік, відіграло переважно допоміжну роль навіть в умовах відступу армії Наполеона, який після поразки під Малоюрославцем нагадував звичайну втечу. Хоча ядро радянського партизанського руху у 1941-1945 рр. складали професійні військові (колишні полонені, надіслані за лінію фронту, поранені), а основним його супротивником були погано навчені та озброєні військові підрозділи колаборантів, втрати власне партизан і мирного населення були величезні. А радянські ополченці в більшості випадків не брали участь у боях через елементарний брак стрілецької зброї. Окремі підрозділи на полі бою несли значні втрати.

Перебіг антитерористичної операції (АТО) на Донбасі, в якій через слабкість професійних спецпідрозділів беруть участь порівняно чисельні (на початок червня 2014 р. орієнтовно до 3,5 – 4 тис. чоловік у складі батальйонів територіальної оборони) парамілітарні структури, лише підтверджує це правило. Адже, по-перше, йдеться про «гібридну» війну; по-друге, українські ополченці спираються на структури Збройних сил України; по-третє, військові дії супроводжуються значними втратами через брак належних зброї, спорядження, вишколу, тактичної підготовки і дисципліни. Без більшої, енергійної й ефективної участі Збройних сил та спецслужб України успішного завершення АТО марно чекати. Це слід мати на увазі сучасним і майбутнім дослідникам зазначеної проблеми.

Характер озброєння воєнних формувань у доіндустріальну епоху був значною мірою проявом ментальних та соціокультурних особливостей певного етносу⁸. Так, східні народи-вершники використовували переважно легку зброю – луки, шаблі, маленькі щити і т. п.; землероби – порівняно важку: великі щити, важкі мечі та списи. Причому деякі з видів зброї можуть претендувати на роль національних. Так, кримські татари до кінця існування Кримського ханства воліли застосовувати луки та ігнорували вогнепальну зброю, хоча в Бахчисараї вироблялись досконалі карабіни на експорт. Очевидно, що кримські татари та ногайці небезпідставно вважали рушницю ознакою чужоземного Заходу. Тому використання рушниць сприймалося як відмова від традиційних цінностей, як загроза сталому способу життя. І з такими твердженнями важко не погодитись. Адже для того,

⁸ Чиполла К. Артиллерия и парусный флот. Описание и технология вооружения XV-XVIII веков. Пер. с англ. – М., 2007. – С.125-126.

щоб успішно воювати з Російською імперією (в даному випадку вона виступала як носій західних військових технологій), Кримському ханству було необхідно «вестернізуватися» (перебудувати не лише військові, політичні та соціально-економічні інституції, а й певним чином засвоїти західні думки, звичаї, спосіб життя). Саме військові потреби стали каталізатором вестернізації Туреччини, Китаю, Японії, врешті решт самої Росії. Найсуттєвішим в цьому сенсі є раціоналізація способу мислення спочатку еліти, а потім і критично важливої частини суспільства. Причому, боротьба західних і східних тенденцій в історії тієї ж Росії свідчить про складність і непередбачуваність вестернізації в цілому і військової, зокрема. Згадаємо хоча б дискусії серед фахівців щодо доцільності закупівлі у Франції універсальних десантних кораблів типу «Містраль».

Не менш показовим є існування цілком визначених «національних» видів збройних сил. У шкільному курсі історії ми стикаємося з поняттями «македонська фаланга», «парфянська кіннота», «американська стратегічна авіація» тощо. Очевидно, що в цьому спостерігається відображення сутності та специфічності певного народу, держави, суспільства. Адже будь-яка зброя стає досконалим знаряддям при умові її адекватності соціально-культурним і ментально-психологічним особливостям бійця і командира.

Хрестоматійними в цьому сенсі можна вважати дискусії про те, чи був танк Т-34 найкращим у Другій світовій війні. Не вдаючись у зайві деталі, зазначимо, що для радянських солдат це був безумовно найкращий танк. А в західних арміях така бойова машина не могла з'явитись в принципі. Водночас ці характерні способи ведення військових дій доволі точно відображають специфіку історичного часу.

Наведемо декілька показових прикладів. Так, в роки війн діадохів виявилися марними всі спроби створити з персів чи єгиптян македонську фалангу і тому з'явився евфемізм «фаланга, озброєна по-македонськи». У роки Другої світової війни американські винищувачі «Кобра», спроектовані як тактичні, не знайшли свого місця в американській армії, а радянські льотчики на них з успіхом воювали – достатньо згадати О.І.Покришкіна. Отже, ця теза має бути використана і в історико-регіональних дослідженнях.

З часів Олексія Михайловича в Росії намагались створити військові структури західноєвропейського взірця, але західне прищеплювалось погано до московського кореня. Більш вдалими ці спроби виявилися на українському ґрунті. Так, запорожці передусім були вправними стрільцями та інженерами, що дозволяло їм ефективно діяти у війнах із арміями Заходу та Сходу. Переважну частину особового складу західних військово-поселенських формувань (пikінери, пандури, гусари Новосербії, Слов'яносербії і т. п.) складали українські козаки, які вміло поєднували козацькі легкість, тактичну гнучкість, вміння діяти у нестандартних ситуаціях із західними вишколом, дисциплінованістю, монолітністю і т. п. Тому закономірно, що більша

частина кавалерії Російської імперії, передусім легкої та середньої, формувалась з носіїв козацьких традицій – достатньо назвати лише Охтирський, Ізюмський, Сумський, Маріупольський та інші гусарські та драгунські полки. У радянські часи саме з українців формувались найбільш технічно складні військові підрозділи сухопутних, авіаційних та військово-морських сил.

Плідні та модні наразі теорії фронтиру також набагато яскравіше і точніше доводять свою слушність з урахуванням військових аспектів. Загальновідомо, що фронтір, прикордоння рельєфно відображає соціокультурні, антропологічні складові історії регіонів, втілюючи у новий синтез різні етноси, культури, релігії, цивілізації тощо. Хрестоматійним стала в цьому сенсі історія освоєння американцями Заходу, причому картинка ковбоя та індіанця-вершника стала своєрідною візиткою Заходу. Між тим індіанські війни, що тривали практично 250 років, стали не тільки і не стільки прикладом взаємних запозичень у військовій сфері – згадаємо опанування індіанцями коня і вогнепальної зброї, а американцями – тактики партизанської війни та відповідного спорядження. Наголосимо, що військове протистояння привело до становлення (щонайменше остаточного закріплення) таких національних рис американців як індивідуалізм, демократизм, підприємливість, працелюбність, впертість, наполегливість, вміння боротися за свої права і т. п.

Водночас воєнне протистояння як елемент фронтиру мало в США неоднозначні, щоб не сказати трагічні, наслідки для корінного населення. Індіанці, дивлячись на «бледнолицьх» крізь мушку Вінчестера, не спромоглися (чи не захотіли через побоювання втрат ідентичності) засвоїти господарські та соціокультурні досягнення Заходу. Наслідки відомі.

У цьому сенсі звернемо увагу на те, що в концептуальному плані А.Каппелером доведена необхідність вивчення військової складової фронтиру⁹. В українській історіографії над цією проблемою плідно працює В.Брехуненко¹⁰. Військовий фактор породив феномен козацтва, вплинувши на його генезу, етнічний код, соціальне обличчя, озброєння та тактику, організацію влади, військово-територіальну структуру, тенденції економічного поступу. Власне кажучи, внаслідок військової взаємодії на фронтірі народжується нова військова реальність. Щодо України та окремих її регіонів можна вести мову про військово-княжю добу, козацтво, армію Російської імперії (єгері, гусари, улани, кірасири і т. п.).

Прикладом актуальності подібних досліджень може бути історія Станично-Луганського (колишня станиця Війська Донського на те-

⁹ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в 17-18 веках // *Ab Imperio*. – 2003. – №1. – С.47-64.

¹⁰ Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст.: автореф. д-ра істор. наук: 07.00.02. – К., 2000; *його ж*: Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

риторії України), сумісні бойові дії українського козацтва і російських військ, в т. ч. донських козаків, під Чигирином у 1676-1677 рр., бойові дії в ході Кримських походів, взяття Кизикермена 1695 р. і т. п. Спільні бойові дії мали наслідком взаємовпливи в історії більшості козацьких слобод, передусім на кордонах з Військом Донським, у мові, матеріальній і духовній культурі, метисації населення і т. п. Це ж стосується впливу військової взаємодії (війни, взаємні напади, військові союзи) запорожців з ногайцями і кримськими татарами, що відбилось як на історії Таврії як регіону, так і значної частини її окремих міст і сіл – Ногайська (сама назва чого варта), Новотроїцька, Оріхова тощо.

Звернемо також увагу на інформативні можливості військових джерел щодо історії клімату, гідрографії, флори і фауни окремих місцевостей¹¹. Так, в записках Е.Мініха містяться відомості про клімат і гідрографію Таврії, умови ведення господарства в окремих місцевостях, відстані між окремими географічними пунктами, подано опис Очакова 1737 р¹². У записках генерал-фельдмаршала О.Прозоровського подано опис Петрівської фортеці, а О.Пішчевич описує Олександрівську фортецю (наразі частина м. Запоріжжя), погоду та умови життя в ній взимку 1784 р¹³.

Серед населення півдня України в часи скіфів та інших номадів у військо мобілізувалося до 25-30% населення з огляду на те, що всі дорослі чоловіки були здатні брати участь у тогочасних конфліктах. Саме цим пояснюється порівняно велика чисельність війська Степу, Золотої Орди чи Кримського ханства порівняно з військом землеробських держав – Київської Русі, Речі Посполитої, держави Б.Хмельницького. Для нейтралізації цієї чисельної переваги прикордонні з войовничими кочовиками регіони вдавались до різноманітних військових, соціально-політичних, економічних та інших заходів, передусім інновацій. Ці заходи суттєво впливали на регіональну історію, нерідко визначаючи спосіб життя у цих регіонах. Типовим прикладом є українське козацтво в регіональному вимірі, військово-поселенські інституції Південної України часів Російської імперії. Значно менше приділяється цьому уваги при розгляді історії регіонів в інші часи, хоча саме військовий фактор був вирішальним в генезисі історичних регіонів як на макро- і мезорівнях, так і ще в більшій мірі на рівні мікрорегіонів (історико-географічних країв, земель, областей).

Війна ніби з часом менше впливає на хід історії. Принаймні кількість війн і військових конфліктів з часом зменшується, людство з середини

¹¹ *Ле Руа Ладюрі Е.* Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Пер. з фр. – К., 2009.

¹² *Миних Э.* Записки // Безвременье и временщики: воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720-1760 годы). – Л., 1991. – С.81-187.

¹³ *Молдавський Р.Л.* Малодосліджені проблеми історії Олександрівської фортеці // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.3. – С.38-47.

XX ст. поступово скорочує чисельність армій, питому вагу військових витрат. Але такий погляд не лише спрощений, але й наївно-романтичний, бо вплив військових і безпекових факторів не зменшується.

Військовий фактор у різний соціальний час впливав по-різному на долю окремих міст України, сприяючи поступу одних і занепаду інших. Порівняння історичної долі Харкова, першої столиці УРСР, і Батурина, колишньої столиці І.Мазепи, є яскравим прикладом дії військового чинника. Після російського погрому 1708 р. Батурин занепав. Восени 1708 р. Харків був невеличким полковим містечком Слобожанщини. Сприяли його розвитку, серед інших факторів, з середини XIX ст. прокладання залізниць стратегічного значення, зосередження значної кількості військових училищ та однієї з двох в УРСР академії (наразі приміщення Військової інженерної радіотехнічної академії протиповітряної оборони ім. Маршала Радянського Союзу Л.О.Говорова передано Харківському національному університету), концентрація установ військово-промислового комплексу. Інакше кажучи, за часи СРСР створення військово-промислового комплексу стало дієвим чинником піднесення міста. У Харкові конструювали і випускали танки (достатньо згадати Т-34 і Т-64), ракети, системи навігації для міжконтинентальних балістичних ракет (об'єднання «Хартрон»), військові радіостанції та багато іншого. Після розпаду СРСР цей оборонний комплекс пережив важкі часи, але зумів зберегти частину потенціалу завдяки унікальним технологіям і конкурентоспроможності. З останнього достатньо згадати виробництво танків Т-80 (в т. ч. для Пакистану) та «Оплот», бронетранспортерів Т-3, Т-4, «Дозор» тощо.

Якщо для Харкова військовий фактор відіграв роль каталізатора поступу за часів радянської імперії, то для Миколаєва з його військовим кораблебудуванням сприятливі часи почалися з XIX ст. Показово, що після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр. і заборони військового кораблебудування Миколаїв на деякий час занепав. Але зумів на рубежі 1860-1870-х років «вписатись» в індустріальну модернізацію, надавши пріоритет цивільним галузям. Очевидно, що Миколаїв може стати базою військового кораблебудування для незалежної України. Але для цього слід, подібно Харкову, перейти на будівництво військових кораблів, потрібних Україні, та остаточно відмовитись від радянських традицій.

Показові метаморфози відбулись із сусідами Миколаєва – Очаковом і Херсоном. Так, Очаків з 1525 р. став адміністративним і військовим центром турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, мав потужну фортецю (її двічі брали російсько-українські війська у 1737 і 1788 рр.) і військово-морську базу. Місто-фортеця відіграло стратегічну роль в українсько-турецькому та російсько-турецькому протистоянні впродовж XVII-XVIII ст. Але протягом XIX ст. його роль як військово-морського форпосту значно підупала – замість ролі стратегічного військово-морського центру Північного Причорномор'я йому залишилась роль у кращому разі тактичного. Це відбулось на

темпах соціально-економічного розвитку, що значно поступались іншим містам цього регіону, і зміні адміністративного статусу – з 1803 р. Очаків став заштатним містом.

Як своєрідна російська альтернатива Очакову постав Херсон. У 1778-1794 рр. місто було військово-політичною столицею Новоросії у межах виплеканого Катериною II «Грецького проекту». У місті розміщувалось Адміралтейство, торговий порт, фортеця, палац Г.Потьомкіна, Чорноморське адміралтейське правління, монетний двір, ливарний завод тощо. Проте, на кінець XVIII ст. стали очевидними вади розміщення Херсона «на першій-ліпшій» завойованій Російською імперією території Північного Причорномор'я (доля С.-Петербурга не повторилася) – мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману, болота з лихоманкою, втрата стратегічного значення після входження Криму до складу імперії. У 1794 р. центр військового кораблебудування перемістився до щойно заснованого Миколаєва (гідрографія гирла Інгулу виявилась краще пристосованою для військового кораблебудування), Севастополь став базою Чорноморського порту, Одеса перебрала на себе функції центру зовнішньої торгівлі¹⁴.

Військовий, точніше оборонний, фактор відігравав визначальну роль у заснуванні багатьох населених пунктів у часи традиційного суспільства. Частина з них занепала і перетворилась у пам'ятки історії (найяскравіший приклад – печерні міста Криму), деякі трансформувались у незначні поселення (Слов'яносербськ, Батурин), а частині судилося краща доля через вступ у резонанс військових чинників з іншими – економічними, соціальними, географічними. Наочно ілюструє цю тезу порівняння історії колишніх полкових центрів Слобожанщини – Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма.

Праці з регіональної історії здебільшого описують роки війн дещо поверхово, надаючи перевагу вивченню загальноукраїнських сюжетів – бойові дії, мобілізація, економічні негаразди тощо. Між тим життя за законами війни по-різному проходило в окремих регіонах, нерідко приводячи до парадоксальних результатів. Йдеться про піднесення певних секторів економіки та підприємств, зростання економічного, соціального чи освітнього потенціалу внаслідок евакуації тощо. Наприклад, до Херсона у 1917 р. був евакуйований Дерптський учительський інститут, він став зародком Херсонського державного університету і поклав початок вищій освіти в місті. До Харкова у 1915 р. був евакуйований Ризький завод Загальної електричної компанії. Це підприємство фактично поклато початок електромеханічному машинобудуванню в місті, яке до сьогодні є провідним у структурі промисловості Харкова.

Слід також відмовитися від чорно-білого сприйняття впливу воєнного часу на життя цивільного населення. Так, у часи гітлерівської окупації у східних і південних регіонах отримала поширення оренда колишньої колгоспної землі колишніми колгоспниками. Така рес-

¹⁴ Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. – Херсон, 2003. – С.23-26.

тавращія звичного для селянства економічного інституту виявилась настільки ефективною, що фактично оренда існувала до 1947 р. включно. Наведемо ще декілька неординарних фактів часів гітлерівської окупації Криму.

Загальним фактом в останні роки стала теза про відновлення діяльності церкви на окупованій території. Але й на цьому тлі несподіваними є події, пов'язані з відбудовою православними румунами храмів на окупованій території. І зовсім парадоксальним виглядає дозвіл на відновлення забороненої більшовиками діяльності караїмської громади (однієї з течій іудаїзму) в Євпаторії. Справа в тому, що караїми-емігранти довели нацистським бонзам сумнівну тезу про те, що караїми не є частиною єврейства, і внаслідок цього голокост їх майже не зачепив¹⁵.

Будь-яка війна, особливо громадянська, суттєво коригує соціальну психологію мешканців певного регіону внаслідок специфіки перебігу бойових дій. Як загальну рису можна відмітити зростання соціальної напруженості. Йдеться не лише про геометричне зростання соціальних проблем (втрата житла, рідних, інваліди, сироти, епідемії «соціальних хвороб» і т.п.), про що подекуди згадується в публікаціях щодо окремих війн. Не менш загрозливою є деформація фундаментальних для людського буття імперативів – понять добра і зла, життя і смерті, моралі й аморальності з огляду на втрату навичок життя в мирний час. Внаслідок озлоблення, горя, масових нещасть звичка до смерті у повоєнний час різко зростає, та, навпаки, знижується моральна межа осуду вбивств і насилля, які ніби стають буденністю. Тому у воєнний і післявоєнний час у всіх регіонах країни, передусім у прифронтових, зростає кримінальна і побутова злочинність, в «обороті» знаходиться багато зброї, поширюється пияцтво, наркоманія, проституція та інші види девіантної поведінки населення. Звичайно, поступово ці негативні явища долаються, хоча деякі асоціальні моделі закріплюються. Достатньо згадати сплеск наркоманії в СРСР, привнесений з Афганістану воїнами-інтернаціоналістами і посилений негараздами перебування та горбачовської «боротьби за тверезий спосіб життя».

У регіонах з багатоетнічним населенням об'єктивно виникає (підвищується) етнічна напруга до конфліктів включно, причому будь-яка реальна чи міфічна спорідненість місцевої етнічної (конфесійної) групи з ворогом посилює конфліктність. Прикладів більш ніж достатньо – єврейські погроми часів Хмельниччини чи російсько-японської війни 1904-1905 рр., вимушене переселення кримських татар і ногайців після Кримської війни тощо. Причому алгоритм етнічних переслідувань може не лише повторюватись, закріплюючись в регіональній історичній пам'яті, але й посилюватись. Скажімо, переслідування і тиск на кримських татар почалися відразу після вход-

¹⁵ Катуніна О.В. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культур у 40-60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Сімферополь, 2006. – Арк. 47.

ження Криму до складу Російської імперії 1783 р., а закінчилися їх депортацією у 1944 р. Гоніння на причорноморських німців почалися у роки Першої світової війни, а закінчилися зникненням цього унікального етносу внаслідок сталінських репресій.

Проте варто враховувати і той факт, що абсолютна більшість ветеранів війн несе в собі дух свободи і незалежності, готовності і вміння боронити свої права, вони відзначаються загостреним почуттям гідності і соціальної справедливості. Згадаємо сталінські репресії проти ветеранів Другої світової війни чи антисталінські повстання в ГУЛАЗі, причому останні відбувались за активної участі репресованих ветеранів національно-визвольних змагань у Західній Україні. Інакше кажучи, «соціальний капітал» соціумів, які пережили війну, далеко не однозначний. Наслідки його використання визначаються історичними, соціально-економічними, культурно-освітніми та іншими особливостями окремих регіонів.

Насамкінець висловимо ще одну тезу, яка в більшій мірі стосується сьогодення. Військові дії дозволяють зазирнути вглиб становища регіонів, блискавично знімають поверхові нашарування і з безжальною точністю ставлять діагноз регіональних хвороб. Події 2014 р. на Донбасі продемонстрували глибину численних проблем краю шахтарів і металургів – всевладдя корумпованих еліт, високий рівень пауперизації, пристосуванство і продажність силових структур, незначну роль середнього класу та інтелігенції. Перебіг антидержавного бунту засвідчив, що переважна більшість мешканців Донбасу продовжує жити в радянському соціальному часі, причому не тільки «активні бабусі», а й певна частина молоді. Очевидно, регіональній владі та свідомому українству необхідно активно й ефективно змінювати такий стан речей.

Підводячи підсумки, зазначимо, що предметне поле регіонального контексту військово-історичних студій фактично охоплює весь спектр регіональних проблем. Однією з визначальних рис національного історичного дискурсу з часів В.Антоновича і М.Грушевського є регіональний підхід. Адже всі регіони України мають суттєву специфіку історичного поступу в силу природно-географічних, соціально-економічних, історико-правових тощо, причому своєрідним інтегруючим чинником цієї регіональності є розуміння (чи точніше, відчуття) регіональної належності. Воєнний час дозволяє чіткіше й більш рельєфно проаналізувати діяльність людських спільнот у територіальній площині, причому йдеться про концентрований вияв всіх провідних процесів регіональної історії – економічних, демографічних, соціокультурних, ментальних і т. п. Водночас регіональний вимір дозволяє суттєво збагатити евристичний потенціал військової історії, вписуючи її в просторову систему координат. Маємо на увазі уточнення причин, перебігу і наслідків війн та локальних конфліктів, виявлення регіональної специфіки військового будівництва, розширення предметного поля таких спеціальних військово-історичних дисциплін як географія, археологія, джерелознавство, статистика, психологія тощо.